

УДК 811.161.2'373.23

doi: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2019.71.10312>

ІМЕНА ТА ІМЕНА-ПРІЗВИСЬКА РОЗРЯДУ “NOMINA PERSONALIA” ЯК ДЖЕРЕЛО ПРІЗВИЩЕВИХ НАЗВ ЖИТОМИРЩИНИ XVI–XVII СТ.

Леся ЯЩУК

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
навчально-науковий інститут філології та журналістики,
кафедра української мови,
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна, 10008,
тел.: (0412) 34 55 34
e-mail: lesjajashhuk@ukr.net*

Проаналізовано прізвищеві назви Житомирщини XVI–XVII ст., утворені від імен та імен-прізвиськ розряду “nomina personalia”, що характеризують особу за певною рисою поведінки, темпераменту або за зовнішніми ознаками. Звернуто увагу на прізвищеві назви композитної будови та оніми з префіксом *не-*.

Ключові слова: антропонімія, прізвищева назва, семантика твірних основ, назва розряду “nomina personalia”.

Постановка проблеми, мета дослідження. Питання походження прізвищ українців у своїх дослідженнях розглядало багато вчених: Г. В. Бачинська, Б. Б. Близняк, Г. Є. Бучко, О. Я. Добровольська, І. В. Єфименко, О. Д. Неділько, Р. І. Остап, С. Є. Панцьо, Г. Д. Панчук, Ю. К. Редько, І. Д. Сухомлин, І. Д. Фаріон, М. Л. Худаш, П. П. Чучка та ін. Проте й на сьогодні не вироблено загальноприйнятої класифікаційної схеми цієї групи антропонімів за семантикою їхніх твірних основ.

Зокрема, П. П. Чучка сучасні прізвища українців поділяє на три семантичні категорії: 1) прізвища, в основі яких лежать імена; 2) прізвища, в основі яких лежать апелятиви; 3) прізвища, в основі яких лежать топоніми. Окремо мовознавець розглядає прізвища спірної семантики й прізвища з основами невідомої семантики [12: 24–25]. Такої ж класифікації дотримується О. Я. Добровольська, вивчаючи допрізвищеву семантику твірних основ прізвищ Війська Запорозького за “Реєстрами” 1649 р. [2: 14].

Базою для творення прізвищ бойків, на думку Г. Є. Бучко, слугували лексеми, які виконували функції особових імен, прізвиськ, апелятивних означень особи. За походженням це: а) церковно-християнські імена; б) слов'янські автохтонні імена; в) індивідуальні прізвиська пізнішого походження; г) апелятиви з особовим значенням, що характеризували денотата за його реальними ознаками [1: 36–37]. Функціональний підхід до дослідження використовуваних лемками протягом декількох віків родових найменувань дав підстави С. Є. Панцьо всі основи прізвищ поділити на дві великі групи – відіменні (прямо чи опосередковано співвідносні з особовими іменами) і відапелятивні (співвідносні з відапелятивними прізвиськами) [8: 25]. Л. О. Кравченко лубенські прізвища за лексичною базою основ класифікує на:

1) прізвища, утворені від антропонімів (християнських імен; давньослов'янських автохтонних імен і прізвиськ пізнішого походження); 2) прізвища, утворені від апелятивних означень особи [6: 16].

У праці М. Л. Худаша “До питання класифікації прізвищевих назв XIV–XVIII ст.” антропоніми, що вживалися як додаткові іменування при особовому імені до остаточної стабілізації прізвищ, поділено на три основні групи: апелятивні, апелятивно-антропонімні та власне-антропонімні [10: 157–160].

Використавши цю класифікацію дослідника, прізвищеві назви Житомирщини XVI–XVII ст. розглядаємо в межах таких класифікаційних груп: 1) прізвищеві назви (далі – ПН), в основі яких лежать антропоніми (християнські та слов'янські автохтонні імена); 2) ПН, в основі яких лежать апелятивно-антропонімні назви; 3) ПН, в основі яких лежать апелятивні назви [13]. У групі прізвищевих назв, похідних від апелятивно-антропонімних назв, виділяємо: а) ПН, утворені від імен та імен-прізвиськ розряду “*nomina personalia*”; б) ПН, утворені від імен та імен-прізвиськ розряду “*nomina impersonalia*”.

Мета пропонованої розвідки – проаналізувати прізвищеві назви Житомирщини XVI–XVII ст., похідні від імен та імен-прізвиськ розряду “*nomina personalia*”.

Актуальність дослідження. Дослідники історичної антропонімії найчастіше зверталися до матеріалів XVII–XVIII ст. На сучасному етапі маємо кілька праць, створених на основі матеріалів пам'яток української мови XVI ст., серед яких монографії Р. Й. Керсти “Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування” [5] та І. В. Єфименко “Українські прізвищеві назви XVI ст.” [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українська історична антропонімія стала об'єктом наукових інтересів Л. Л. Гумецької (XIV–XV ст.), М. О. Демчук (XIV–XVII ст.), Р. Й. Керсти, І. В. Єфименко (XVI ст.), Р. І. Остаха, С. П. Бевзенка, О. Я. Добровольської, І. Д. Сухомлина, Л. О. Самійленко, В. Ю. Франчук, Н. П. Москальової, А. М. Залеського (XVII ст.), О. Д. Неділько, В. О. Шевцової (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), С. В. Глушика (друга половина XVIII ст.), С. Є. Панцьо, І. Д. Фаріон (кінець XVIII – початок XIX ст.), Л. О. Тарновецької (перша половина XIX ст.). Джерельною базою для їхніх досліджень слугували пам'ятки ділової писемності – актові книги, реєстри козаків, метрики, погосподарські книги. Широтою джерельної бази й часового простору відзначаються праці М. Л. Худаша [11], С. М. Пахомової [9].

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний матеріал рукописних і опублікованих пам'яток Житомирщини XVI–XVII ст. свідчить, що серед антропонімів, утворених від імен та імен-прізвиськ розряду “*nomina personalia*” наявні:

1. ПН, похідні від імен та імен-прізвиськ, які дані особі за певною рисою її характеру, поведінки, темпераменту: Данило *Баби(ч)* 1606 (ЖК 4: 373 зв.) < *бабич* ‘бабій’ (СУМ XVI–XVII 2: 5) або < *Баба* + **-ич**; Богданъ *Балакало* 1649 (Реєстр: 198); Па(р)хома *Быва(и)ла* 1605 (ЖК 4: 123 зв.), порівняймо *бывати* (СУМ XVI–XVII 3: 107–108), *бувалий* ‘досвідчений’ (Грінченко 1: 104); у Федора *Верешчаки* 1647 (ЖК 12: 63 зв.), пана Яна *Верещаци* 1630 (ЖК 8: 309) < *верещака* ‘крикун’ (ЕСУМ 1: 354); Іванови *Воня(и)чикови* 1650 (ЖК 13: 599 зв.) порівняймо *воняти* ‘(виділяти неприємний запах, погано пахнути) смердіти’ (СУМ XVI–XVII 4: 227); Ереми(и) *Глухи(и)* 1609 (ДМВН: 132); Семено(м) *Глушанино(м)* 1587 (ЖК 1: 264 зв.), порівняймо *глушан* ‘глуха людина’ (Грінченко 1: 291); А(н)дре(и) *Глушко*

1609 (ДМВН: 131), Матгвюю *Глушчєньку* 1650 (ЖК 13: 383 зв.), порівняймо *глушко* 'глушман' (СУМ XVI–XVII 6: 226); Мирона *Го(р)кавчича* 1586 (ЖК 1: 172), Самойло *Го(р)куша* 1649 (Реєстр: 198), порівняймо *гарькуша* 'той, хто гаркавить' (СУМ XVI–XVII 6: 193); Артюха *Гуляка* 1584 (АЖМУ: 77) / А(р)тюхъ *Гула(и)* 1586 (ЖК 1: 183 зв.), порівняймо *гулай* 'бродяга, нероба' (ЕСУМ 1: 617); По(в)ло *Дик* 1609 (ДМВН: 131), порівняймо *дик* 'дикий кабан' (ЕСУМ 2: 68) і *Олекса Дикы(и)* 1649 (Реєстр: 196); Иванови *Доброму* 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Анъдре(и)ка *Забияку* 1583 (АЖМУ: 57) < *забияка* 'той, хто заводить, починає бійку, любить битися', заст. 'убивця, розбійник' (СУМ 3 : 23) (у "Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст." подано приклади особової назви *Забияка* лише з пам'яток Житомирщини) (СУМ XVI–XVII 9: 200); Федорови *За(и)це* 1650 (ЖК 13: 336); шляхе(т)ны(и) *Ян Заклика* 1605 (ДМВН: 66), порівняймо *закликати* 'кликати, запрошувати кого-небудь прийти, приїхати, з'явитися кудись з певною метою' (СУМ 3: 148); пань *Я(н) Закусило* 1643 (ЖК 10: 328 зв.), порівняймо *закусити* 'заїдати що-небудь випите (вино, горілку і т. ін.)', 'взагалі їсти', 'затискати, стискати зубами що-небудь' (СУМ 3: 178); пана *Яроша Заливаку* 1630 (ЖК 8: 469 зв.), порівняймо *заливати* 'покривати, заповнювати собою який-небудь простір (про людей, тварин і т. ін.)' (СУМ 3: 183); "шинка(р) на (и)ме Гри(ц)ко *Кракало*" 1647 (ЖК 12: 46); Гри(ц)кови *Крикунови* 1650 (ЖК 13: 455); Климу *Кру(т)чєньку* 1650 (ЖК 13: 381 зв.); *Kostiuk Kudakalo* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577); Андрей *Лизунович* 1600 (АЮЗР 1, 6: 290), порівняймо *лизун* 'підлиза' (Грінченко 2: 358); Курила *Л[ш]шика* 1587 (ЖК 1: 218); пїъ *Петр Лобо(с)* 1609 (ДМВН: 135), порівняймо *лобас* 'з великим лобом', 'тугоголовий' (Грінченко 2: 373); (Г)рыцька *Мо(л)чана* 1647 (ЖК 12: 55 зв.), *Ярему Мо(в)чане(н)ка* 1630 (ЖК 8: 662); *О(с)тапови Пестунови* 1650 (ЖК 13: 599 зв.) < *пестун* 'мазун' (Грінченко 3: 148); *Лазька Писькуна* 1647 (ЖК 12: 61); *Я(ц)ку Плеваце* 1605 (ЖК 4: 87), порівняймо *плювака* 'той, що постійно плює' (Грінченко 3: 198); *Яцька Плеская* 1605 (ДМВН: 69) і *Иван Плескун* 1600 (АЮЗР 1, 6: 290), порівняймо *плєскати* (Грінченко 3: 194); *Оедоръ Ревьсака* 1649 (Реєстр: 147), порівняймо *реус* 'рева' (Грінченко 4: 13); *Процикови Сиплиому* 1650 (ЖК 13: 454 зв.), порівняймо *сипляти* 'спати' (Грінченко 4: 122); пїа *Сергея Скрагу* 1590 (АЖГУ 1: 69); другого *Скорая Федора* 1647 (ЖК 12: 25) / у дьругого *Скория Федора* 1647 (ЖК 12: 25), порівняймо *Семена Скорє(н)ка* 1647 (ЖК 12: 25 зв.) / *Семена Скорєнєнка* 1647 (ЖК 12: 26); *Иван Смикало* 1647 (ЖК 12: 21 зв.); *Хитры(и) Ла(с)ко* 1609 (ДМВН: 132); пань *Федо(р) и па(н) Петръ Стрыбыли* 1598 (ЖК 4, 1: 40 зв.) (І. В. Єфименко вважає, що "прізвисько *Стрибль* слід пов'язувати з відповідним апелятивом *стрибль* – іменником віддієслівного походження < *стрибати, стрибнути*" [3: 70]); *Клим Упир* 1600 (АЮЗР 1, 6: 290), порівняймо *упир* = *вампір* 'про людину, яка мучить або експлуатує залежних від неї людей; кровопивця' (СУМ 2: 288), *упирь* 'мрець, який ссе кров у живих' (Грінченко 4: 44); *Ничипорови Ху(т)кому* 1650 (ЖК 13: 600); *Яцько Цєлуйко* 1600 (АЮЗР 1, 6: 289); *Изяя Хоро(ш)ка* 1643 (ЖК 10: 140), *Гришъку Хорошъче(н)ку* 1650 (ЖК 13: 381 зв.); *Ыгната Чо(р)тъка* 1587 (ЖК 1: 260 зв.), *Олексиєви Чо(р)тъкови* 1650 (ЖК 13: 36), порівняймо *чорт* 'хто-небудь умілий, жвавий, меткий, хитрий, сміливий і т. ін.' (СУМ 11: 363); *Ми(с)ка Шепитъка* 1647 (ЖК 12: 61 зв.), порівняймо *шепит*; *Czerednik Szurilo* 1651 (АЮЗР 6, 1: 578) і *Ивана Шипеля* 1630 (ЖК 8: 290), порівняймо *шипити*; *Ко(н)драта Шкоды* 1606 (ЖК 4: 433 а зв.), порівняймо *шкода* 'те саме, що пустун' (СУМ 11: 478); *Iwan Jałowy* 1651 (АЮЗР 7, 1: 467) / *Iwan Jałowy* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577) < *яловий* 'безплідний' (Грінченко 4: 540).

В окрему групу можна виділити утворення з префіксом **не-**: Сенко *Невгод* 1600 (АЮЗР 1, 6: 289); Павла *Невора* 1584 (АЖМУ: 115); *Некраша* 1584 (АЖМУ: 116); Ми(х)но *Нелене(н)ко* 1605 (ЖК 4: 202); Ю(р)ко(м) *Не(в)trato(м)* 1588 (ЖК 1: 317); Ва(с)ко *Недолежи(ч)* 1586 (ЖК 1: 181 зв.); Feško *Nieczytało* 1683 (АЮЗР 7, 1: 509).

У пам'ятках Житомирщини виявлено цілу низку ПН-комполітів: Ти(ш)ко *Варивода* 1586 (ЖК 1: 181 зв.), Юре(и) и Се(р)ге(и) *Вариводе(н)ки* 1605 (ЖК 4: 202), порівняймо *варивода* 'вередлива людина' (СУМ XVI–XVII 3: 178); па(н) Паве(л) *Выше(т)ра(в)ка* 1606 (ЖК 4: 370 зв.); Ан̄дрееви *Завалидорозе* 1650 (ЖК 13: 454 зв.) і Іванови *Завалидороха* 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Я(ц)ка *Кривопляса* 1587 (ЖК 1: 229), "межи домами... Семена *Кривоплясе(н)ковы(м)*" 1605 (ЖК 4: 224 зв.); Левона *Кривопиши* 1647 (ЖК 12: 77 зв.); Мішко *Krzyworust* 1651 (АЮЗР 7, 1: 467); Івана *Курозьвана* 1647 (ЖК 12: 63 зв.); Сидору *Лиховидовичу* 1605 (ЖК 4: 214); Тита *Лихоше(р)ста* 1586 (ЖК 1: 124); пана Ма(р)тина *Ложоеда* 1630 (ЖК 8: 466), Пар̄хомь *Ложоедь* 1587 (ЖК 1: 282 зв.) / Пар̄хома *Ложоида* 1587 (ЖК 1: 283); Евхима *Лютовизича* 1650 (ЖК 13: 400); Х̄ведора *Ма(и)духа* 1635 (АЖГУ 1: 160); "неякого Миколая *Моримухи* слепого" 1606 (ЖК 4: 260); Во(и)теха *Мясопу(с)та* 1585 (ЖК 1: 114 зв.); Павла *Подоприсвита* 1647 (ЖК 12: 56); Я(ц)ка *Поки(н)бороды* 1586 (ЖК 1: 126); Васкови *Пустово(и)тови* 1650 (ЖК 13: 551 зв.) (семантична вмотивованість прізвища *Пустовіт*, на думку І. М. Желєзняк, виникла на антропонімічному рівні, тобто на рівні прізвицьк, а не апелятивів. Це "приклад неапелятивного походження прізвища: спочатку так називали, мабуть, тільки певну людину, що позбулася посади вїята; первісно таке прізвицько мало бути глузливым" [4: 71]. І. В. Єфименко, не заперечуючи семантичної вмотивованості антропоніма, обґрунтованої І. М. Желєзняк, підкреслює, що прізвицько *Пустовіт* можна трактувати як відапелятивне похідне < *пустовойт*, що означає поганий вїйт (докл. див.: [3: 105–107]); Миколај *Satojad* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577); Васка *Семигляда* 1584 (АЖМУ: 115), порівняймо апел. *семигляд* (докл. див.: [3: 109]); Омє(л)я(н) *Семожо(н)* 1586 (ЖК 1: 134 зв.); Івана *Скоробога(т)ка* 1643 (ЖК 10: 140), порівняймо *скоробогатко* 'той, що бажає скоро розбагатіти, скоро розбагатілий' (Грінченко 4: 140); (И)вану *Скороходу* 1605 (ЖК 4: 214); Паве(л) *Сторо(д)* 1609 (ДМВН: 130). Переважна більшість таких особових назв свідчить про те, що вони давалися людині випадково, через який-небудь вчинок чи подію, що трапилися в її житті.

2. ПН, похідні від імен та імен-прізвицьк, які характеризують особу за зовнішніми ознаками: А(н)друш̄ька *Варяги* 1585 (ЖК 1: 104), порівняймо *варяг* 'здоровань' (Грінченко 1: 128); Данило *Велики(и)* 1609 (ДМВН: 131); Ми(с)кови *Вели(ч)кови* 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Lewon *Wysoki* 1651 (АЮЗР 7, 1: 467); Гри(ц)ка *Волосача* 1630 (ЖК 8: 465); Степана *Гла(д)кого* 1647 (ЖК 12: 62 зв.), па(н) Юре(и) *Гла(д)ки(и)* 1605 (ЖК 4: 190); Тимо(ш) *Голы(и)* 1605 (ЖК 4: 232); Iochim *Holakow* 1651 (АЮЗР 7, 1: 468); Іпнат *Golan* 1651 (АЮЗР 7, 1: 468); Тыш̄ька *Го(р)батого* 1650 (ЖК 13: 201); Ва(с)ка *Го(р)бача* 1606 (ЖК 4: 248 зв.), Петру *Гор̄баченьку* 1650 (ЖК 13: 383), Нікон *Норбасук* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577), порівняймо *горбачь* 'горбань' (СУМ XVI–XVII 7: 22); Пашко *Губаты(и)* 1609 (ДМВН: 130); Андре(и) *Долгалъ* 1630 (ЖК 8: 472 зв.) і Ївано(м) *До(л)гане(м)* 1606 (ЖК 4: 375 зв.), порівняймо *довгалъ*, *долгань* 'людина, що має довгі ноги' (СУМ XVI–XVII 7: 70); Васка *Дробляка* 1584 (АЖМУ: 127); Ев̄хима *Залата(и)ка* 1647 (ЖК 12: 64), порівняймо *залатати*

‘поставити заплату’ (Грінченко 2: 56); Івана *Зеле(н)кого* 1588 (ЖК 1: 356); Бо(г)дана *Коро(т)кого* 1587 (ЖК 1: 260); Я(ц)ка *Косо(го)* боярина 1606 (ЖК 4: 416 зв.), Я(ц)ка *Косовича* 1588 (ЖК 1: 356), ще порівняймо *коса* ‘сільськогосподарське знаряддя’, ‘назва феодалної повинності селян’ (ССМ 1: 502); Ива(н) *Ко(с)ма(ч)* 1611 (АЖГУ: 209); Луцикови *Кошляеви* 1650 (ЖК 13: 454 зв.), порівняймо *кошлати* ‘куйовдити (волосся, шерсть)’ (Грінченко 2: 296); *Кривого* Степана 1606 (ЖК 4: 250); Василе(и) *Кривковичь* 1584 (АЖМУ: 74), Ле(с)ка *Кривъченька* 1643 (ЖК 10: 266); Ми(с)ка *Кривюна* 1650 (ЖК 13: 568); Северина *Лысого* во(з)ницю 1606 (ЖК 4: 334); И(л)ю *Лобача* 1586 (ЖК 1: 128), порівняймо *лобатий* ‘той, що має великий лоб’ (Грінченко 2: 373); “Федору *Ломаци...* Омельяну *Ломаченьку*” 1650 (ЖК 13: 383 зв.), порівняймо *ломака* ‘про людину високого зросту’ (Грінченко 2: 376); Хылъка *Малого* 1647 (ЖК 12: 56); Івана *Маля(в)ку* 1606 (ЖК 4: 258); Roman *Miałku* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577); Ю(с)ка *Наря(д)но(го)* 1606 (ЖК 4: 368 зв.); Се(н)ка Га(н)ца *Нелата* 1606 (ЖК 4: 394); Ми(с)ко *Носаче(н)ко* 1609 (ДМВН: 132), порівняймо *носач* ‘той, що має великий ніс’ (Грінченко 2: 570); Hryszko *Peretiako* 1683 (АЮЗР 7, 1: 511); Грыцька *Пузаненька* 1647 (ЖК 12: 60), порівняймо *пузан* ‘людина з великим черевом’ (Грінченко 2: 570); *Rabieńku* Jasko 1651 (АЮЗР 6, 1: 577); “у Степана *Рудого* пограби(л) корову рыжую, которая ко(ш)товала по(л)торы копы гроше(и)” 1586 (ЖК 1: 193 зв.); Петрови *Рыжому* 1650 (ЖК 13: 336); Гаврила *Руде(н)ка* 1650 (ЖК 13: 196 зв.); Семє(н) и Гришко *Рудыки* 1605 (ЖК 4: 71 зв.); Гавърилови *Рудкови* 1650 (ЖК 13: 454 зв.), Гры(ш)ка *Рудиче(н)ка* 1605 (ЖК 4: 61); Івана *Русака* 1587 (ЖК 1: 289), Фе(д)ка *Русаковича* 1587 (ЖК 1: 289); Гри(ц)ка *Русана* 1611 (АЖГУ: 149); Ва(с)ко *Се(д)ко* 1605 (ЖК 4: 129); Гри(ц)ка *Сыза* 1586 (ЖК 1: 172); Протасови *Серькови* 1650 (ЖК 13: 547), Ти(ш)ка *Се(р)ковича* 1587 (ЖК 1: 229); Гришъка *Се(д)ченька* 1643 (ЖК 10: 131 зв.); Івана *Слабича* 1606 (ЖК 4: 249 зв.), порівняймо поліські назви на позначення хворобливої людини: *слаб'а, слаб'ий, слаб'и, слабов'ик* [7: 11]; *Слепы(и)* Пили(п) 1609 (ДМВН: 131); Martin *Suchi* 1651 (АЮЗР 7, 1: 467); Іванъ *Товъсты(и)* 1649 (Реєстр: 194) і Васъка *Тольстого* 1647 (ЖК 12: 65 зв.), Стефана *Товсте(н)ка* 1650 (ЖК 13: 197 зв.); Івана *То(л)стыки* 1643 (ЖК 10: 373); Прокопу *Усатому* 1618 (АЮЗР 3, 1: 242); Савъце *Чалому* 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Ко(н)драта, Василя *Хро(м)че(н)ковъ* 1618 (ЖК 7: 923), пор. *хромка* ‘копитна хвороба’ (Грінченко 4: 415); Гри(ц)ка *Худиче(н)ка* 1605 (ЖК 4: 50 зв.); Hryszko *Czysteńki* 1651 (АЮЗР 6, 1: 577); Грицка *Чо(р)ного* 1587 (ЖК 1: 260 зв.); Пилипъ *Чернякъ* 1618 (ЖК 7: 683); Гришко *Шульжичь* 1595 (АЮЗР 6, 1: 246), пор. *шулга* ‘лівша’ (Тимченко 2: 504).

Окрему групу становлять ПН з префіксом **без-**: *Безборо(д)кови* старому 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Ва(с)ко *Безъве(р)хы(и)* 1649 (Реєстр: 195); Гри(ц)ка *Бе(з)зубовича* 1587 (ЖК 1: 290); *Бе(з)носому* Тарасу 1650 (ЖК 13: 381 зв.); Іляшъ *Безъпа(л)чий* 1649 (Реєстр: 195); Степана *Бе(з)па(л)чика* 1618 (ЖК 7: 925); Iwan *Bezruki* 1683 (АЮЗР 7, 1: 509); Васюко(м) *Безручкомъ* 1584 (АЖМУ: 103); Ле(х)на *Бе(з)уши* 1605 (ЖК 4: 79); Стасл *Безу(и)ка* 1586 (ЖК 1: 128); Га(в)рила *Бе(з)усовича* 1606 (ЖК 4: 400).

Наш матеріал дає підстави говорити про ПН-композиції, утворені семантичним способом від назв, які поєднують основу прикметника (рідше числівника, іменника) з основою іменника. Переважна більшість таких антропонімів називає різні частини людського тіла взагалі й обличчя зокрема: *бік, нога, ребро, черево; борода, губа, зуб, ніс, око, скула, вуса, чуб, шия, щока*: Данилови *Белоногому* 1643 (АЮЗР 1, 6: 786); Ёе(с)ко *Бѣлоножъка* 1649 (Реєстр: 197) і Данилови *Белонозце* 1643 (АЮЗР 1, 6:

786), Уласа *Белоношки* 1630 (ЖК 8: 472 зв.); Степана *Белоожого* 1617 (ЖК 7: 42 зв.); Степанови *Белоусому* 1618 (АЮЗР 3, 1: 242); Ива(н) *Бело(у)ско* 1605 (ЖК 4: 146); Семену *Белочубе* 1585 (ЖК 1: 82); Ва(с)ка *Бутонога* 1635 (АЖГУ 1: 161); Игната *Гнилозуба* 1587 (ЖК 1: 305); Данило *Гнилочеревы(и)* 1584 (АЖМУ: 118); Гапона *До(л)гоши(и)ковича* 1583 (АЖМУ: 66); Иванъ *Красношия* 1595 (АЮЗР 6, 1: 248); Mikita *Krasnoszyow* 1651 (АЮЗР 6, 1: 576); *Кривобоки(и)* Ле(в)ко 1609 (ДМВН: 130); Васи(л) *Кривоно(с)* 1649 (Реєстр: 193); Пилипови *Кривошию* 1650 (ЖК 13: 454 зв.); Лу(к)я(н) *Кривоцоки(и)* 1609 (ДМВН: 130); у Заха(р)и *Мя(к)козуба* 1584 (АЖМУ: 112); Семена *Ма(р)моуса* 1630 (ЖК 8: 662); шевцу *Сухоносу* 1650 (ЖК 13: 386); Семена *Сухороброго* 1611 (АЖГУ: 65); Денис *Тригуб* 1600 (АЮЗР 1, 6: 289); А(н)дре(м) (очевидно, авторська помилка) *Чо(р)нобороды(и)* 1605 (ЖК 4: 164 зв.); Иванъ *Чо(р)нозубъ* 1649 (Реєстр: 194); Гри(ш)ко(м) *Чо(р)нускуло(м)* 1588 (ЖК 1: 318 зв.).

Висновки. Імена та імена-прізвиська розряду “*nomina personalia*” первісно характеризували носіїв за їхніми фізичними чи психічними рисами, інтелектуальним рівнем, особливостями поведінки. В іменуванні простолудинів на Житомирщині XVI–XVII ст. виявлено 317 прізвищевих назв, шляхти – 35, утворених від особових назв, що відповідно становить 12,8 % та 2,72 %.

Перспективи використання результатів дослідження. Українське Полісся здавна цікавить етнографів, фольклористів, краєзнавців, істориків. Антропонімічні матеріали рукописних й опублікованих писемних пам’яток Житомирщини XVI–XVII ст. дають змогу певною мірою заповнити лакуни в регіональній та історичній антропоніміці України, уточнити висновки інших мовознавців у галузі української ономастики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бучко Г. Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини / Г. Є. Бучко // Слов’янська ономастика. – Ужгород, 1998. – С. 36–45.
2. Добровольська О. Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького за “Реєстрами” 1649 р. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. Я. Добровольська. – Ужгород, 1995. – 25 с.
3. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. : [монографія] / І. В. Єфименко. – Київ, 2003. – 168 с.
4. Желєзняк І. М. До історії українських прізвищ / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 65–72.
5. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування : [монографія] / Р. Й. Керста. – Київ : Наукова думка, 1984. – 152 с.
6. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини : [монографія] / Л. О. Кравченко. – Київ : “Факт”, 2004. – 198 с.
7. Никончук М. В. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / М. В. Никончук, О. М. Никончук, В. М. Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2001. – 148 с.
8. Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини : [монографія] / С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1995. – 128 с.
9. Пахомова С. М. Еволюція антропонімічних формул у слов’янських мовах : [монографія] / С. М. Пахомова. – Вид. 2-ге, доповн. і переробл. – Ужгород :

Видавництво Олександри Горкуші, 2012. – 344 с. – (Серія "Бібліотека української ономастики").

10. *Худаш М. Л.* До питання класифікації прізвищевих назв XIV–XVIII ст. / М. Л. Худаш // 3 історії української лексикології / відп. ред. Д. Г. Гринчишин. – Київ : Наукова думка, 1980. – С. 96–160.

11. *Худаш М. Л.* 3 історії української антропонімії : [монографія] / М. Л. Худаш. – Київ : Наукова думка, 1977. – 236 с.

12. *Чучка П. П.* Антропонимія Закарпаття : автореф. дисс. ... док. філол. наук : спец. 10.661 "Язyki народів ССРСР" / П. П. Чучка. – Київ, 1970. – 42 с.

13. *Ящук Л. В.* Антропонимія Житомирщини XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. В. Ящук. – Київ, 2008. – 20 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 р. / підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

АЖГУ I – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 251 с.

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / підгот. до вид. М. К. Бойчук. – Київ : Наукова думка, 1965. – 191 с.

АЮЗР – Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1859–1914 (перша цифра означає частину, друга – том).

Грінченко – Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – Київ, 1907–1909. – Т. 1–4.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. акт. док. / підгот. до вид. В. В. Німчук та ін. – Київ : Наукова думка, 1981. – 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 1–6 / редкол. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Київ : Наук. думка, 1982–2012.

ЖК I – Актова книга Житомирського гродського суду (1582–1588 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 1. – 367 с.

ЖК 4 – Актова книга Житомирського гродського суду (1605–1606 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 4. – 448 с.

ЖК 7 – Актова книга Житомирського гродського суду (1617–1618 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 7. – 1451 с.

ЖК 8 – Актова книга Житомирського гродського суду (1630 р.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 8. – 939 с.

ЖК 10 – Актова книга Житомирського гродського суду (1643 р.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 10. – 400 с.

ЖК 12 – Актова книга Житомирського гродського суду (1647–1648 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 12. – 115 с.

ЖК 13 – Актова книга Житомирського гродського суду (1649–1650 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 11, оп. 1, од. зб. 13. – 675 с.

ЖК 4, I – Актова книга Підкоморського суду Житомирського повіту Київського воеводства (1584–1644 рр.) // Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 4, оп. 1, од. зб. 1. – 208 с.

Реєстр – Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / підгот. до друку: О. В. Тодійчук (голов. упоряд.), В. В. Страшко, Р. І. Остап, Р. В. Майборода. – Київ, 1995. – 592 с.

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Київ : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.

СУМ – Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / укл. Д. Г. Гринчишин, О. Т. Захарків, І. М. Керницький та ін. – Львів, 1994–2013. – Вип. 1–16.

Тимченко – Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / упоряд. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – Київ : ВПЦ “Літопис ХХ”, 2002–2003. – Т. 1–2.

REFERENCES

1. Buchko, H. Ye. (1998). *Semantychna ta slovotvirna struktura suchasnykh prizvyshch Boikivshchyny*. In: *Slovianska onomastyka*. Uzhhorod, 36–45.
2. Dobrovolska, O. Ya. (1995). *Leksychna baza prizvyshch Viiska Zaporozkoho za “Reiestramy” 1649 r.: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 “Ukrainska mova”*. Uzhhorod.
3. Yefymenko, I. V. (2003). *Ukrainski prizvyshchevi nazvy XVI st.: [monohrafiia]*. Kyiv.
4. Zheliezniak, I. M. (1976). Do istorii ukrainskykh prizvyshch. *Movoznavstvo*, № 5, 65–72.
5. Kersta, R. Y. (1984). *Ukrainska antroponimiia XVI st.: Cholovichi imenuvannia: [monohrafiia]*. Kyiv: Naukova dumka.
6. Kravchenko, L. O. (2004). *Prizvyshcha Lubenshchyny: [monohrafiia]*. Kyiv: Fakt.
7. Nykonchuk, M. V. Nykonchuk, O. M., Moisiienko, V. M. (2001). *Poliska leksyka narodnoi medytsyny ta likuvalnoi mahii*. Zhytomyr: Polissia.
8. Pantso, S. Ye. (1995). *Antroponimiia Lemkivshchyny: [monohrafiia]*. Ternopil: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil”.
9. Pakhomova, S. M. (2012). *Evoliutsiia antroponimnykh formul u slovianskykh movakh: [monohrafiia]*. Vyd. 2-he, dopovn. i pererobl. Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Horkushi. (Serii “Biblioteka ukrainskoi onomastyky”).
10. Khudash, M. L. (1980). Do pytannia klasyfikatsii prizvyshchevykh nazv XIV–XVIII st. In: *Z istorii ukrainskoi leksykohii / vidp. red. D. H. Hrynchysyn*. Kyiv: Naukova dumka, 96–160.
11. Khudash, M. L. (1977). *Z istorii ukrainskoi antroponimii: [monohrafiia]*. Kyiv: Naukova dumka.
12. Chuchka, P. P. (1970). *Antroponimiya Zakarpatya: avtoref. diss. ... dok. filol. nauk: spets. 10.661 “Yazyki narodov SSSR”*. Kiev.
13. Yashchuk, L. V. (2008). *Antroponimiia Zhytomyrshchyny XVI–XVII st.: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 “Ukrainska mova”*. Kyiv.

SPYSOK SKOROCHEN VYKORYSTANYKH DZHEREL

AZhHU – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu 1611 r.* (2002). / pidhot. do vyd. A. M. Matviienko, V. M. Moisiienko. Zhytomyr.

AZhHU 1 – *Akty Zhytomyrskoho hrodskoho uriadu: 1590 rik, 1635 rik.* (2004). / pidhot. do vyd. V. M. Moisiienko. Zhytomyr.

AZhMU – *Aktova knyha Zhytomyrskoho miskoho uriadu kintsia XVI st. (1582–1588 rr.)*. (1965). / pidhot. do vyd. M. K. Boichuk. Kyiv: Naukova dumka.

AIuZR – *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii, izd. Vremennoyu komissieyu dlya razbora drevnih aktov*. (1859–1914). Kiev, (persha tsyfra oznachaie chastynu, druha – tom).

Hrinchenko – *Slovar ukrainskoi movy*. (1907–1909). / uporiad. z dod. vlas. materialu B. Hrinchenko. Kyiv, t. 1–4.

DMVN – *Dilova mova Volyni i Naddnyprianshchyny XVII st.: zb. akt. dok.* (1981). / pidhot. do vyd. V. V. Nimchuk ta in. Kyiv: Naukova dumka.

ESUM – *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t.* (1982–2012). / redkol. O. S. Melnychuk (holov. red.) ta in. Kyiv: Naukova dumka, t. 1–6.

ZhK 1 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1582–1588 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 1.*

ZhK 4 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1605–1606 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 4.*

ZhK 7 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1617–1618 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 7.*

ZhK 8 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1630 r.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 8.*

ZhK 10 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1643 r.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 10.*

ZhK 12 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1647–1648 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 12.*

ZhK 13 – *Aktova knyha Zhytomyrskoho hrodsokoho sudu (1649–1650 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 11, op. 1, od. zb. 13.*

ZhK 4, 1 – *Aktova knyha Pidkomorskoho sudu Zhytomyrskoho povitu Kyivskoho voievodstva (1584–1644 rr.)*. In: *Zberih. u TsDIAK Ukrainy: f. 4, op. 1, od. zb. 1.*

Reiestr – *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku: Transliteratsiia tekstu*. (1995). / pidhot. do druku: O. V. Todiiichuk (holov. uporiad.), V. V. Strashko, R. I. Ostash, R. V. Maiboroda. Kyiv.

SSM – *Slovyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. (1977–1978)*. / red. kol. D. H. Hrynchyshyn, L. L. Humetska (holova), I. M. Kernytskyi. Kyiv: Naukova dumka, t. 1–2.

SUM – *Slovyk ukrainskoi movy*. (1970–1980). / za red. I. K. Bilodida. Kyiv: Naukova dumka, t. 1–11.

SUM XVI–XVII – *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.* (1994–2013). / ukl. D. H. Hrynchyshyn, O. T. Zakharkiv, I. M. Kernytskyi ta in. Lviv, vyp. 1–16.

Tymchenko – *Tymchenko, Ye.* (2002–2003). *Materialy do Slovyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st.* / uporiad. V. V. Nimchuk, H. I. Lysa. Kyiv: VPTs "Litopys XX", t. 1–2.

*Стаття надійшла до редколегії 20. 04. 2019
прийнята до друку 09. 06. 2019*

NAMES AND NICKNAMES OF A CATEGORY “NOMINA PERSONALIA” AS A SOURCE OF THE FAMILY NAMES OF ZHYTOMYR REGION IN XVI-XVIII CENTURY.

Lesya YASCHUK

*Zhytomyr State University of Ivan Franko,
Educational and Scientific Institute of Philology and Journalism,
Department of the Ukrainian language,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008,
phone (0412) 34 55 34
e-mail: lesjajashuk@ukr.net*

We understand the “family name” (followed by M. L. Hudash) such as naming of a person by the name of the type of surname before the introduction of the codified right, that is, such naming, which was used as an additional one in the name of the person to stabilize the surnames.

At the present stage, we have several works created on the basis of materials of monuments of the Ukrainian language of the XVI centuries, including monographs R. Y. Kersti “Ukrainian anthroponymy of the XVI century: Men's naming” and I. V. Efimenko “Ukrainian names of the XVI century”.

P. P. Chuchka divide the modern surnames of Ukrainians into three semantic categories: 1) surnames based on names; 2) surnames based on the appellative; 3) surnames based on toponyms. Separately, the linguist examines the surnames of the controversial semantics and surnames with the basics of unknown semantics. According to G. E. Buchko, the tokens, which served as functions of personal names, nicknames, appellative definitions of a person were the basis for the creation of surnames of bojky. By its origin it is: a) church-Christian names; b) Slavic autochthonous names; c) Individual nicknames of later origin; d) Appellative with personal values that characterize denotate on its real features. Nowadays the generally accepted classification scheme of the names of the semantics of their creators' bases has not been developed. In the work of M. L. Khudash “To the question of classification of the family names of the XIV–XVIII centuries” anthroponyms, used as additional naming with a personal name until the final stabilization of the surnames, is divided into three main groups: appellative, appellative-anthroponymic and actually anthroponymous.

Using this classification, surnames of Zhytomyr region of the XVI–XVII centuries we consider within the following classification groups: 1) family names, based on anthroponymies (Christian and Slavic autochthonous names); 2) family names, based on the appellative-anthroponymic names; 3) family name, based on the appellative names. In the group of family names, derived from appellative-anthroponymic names, we distinguish a) formed from the names and nicknames of the category “nomina personalia”, b) formed from the names and nicknames of the category “nomina impersonalia”.

The article analyzes the family names of the Zhytomyr region of the XVI–XVII centuries, derived from the names given to the person for a certain feature of character, behavior, temperament (*Vonyajchyk, Gorkusha, Zabijaka, Kudakalo, Pestun, Khutkyj*) or characterizes the appearance (*Velykyj, Volosach, Dolgan, Kosmach, Lobach, Rudyj*). The attention is drawn to the family names of the composite structure and the proper nouns with the prefixes non- and without- (*Nevgod, Nekrash, Nedolezhych, Nechytajlo; Bezborodko, Bezverkhyi, Bezruchko, Bezusha*).

Our material gives grounds to speak about anthroponyms-composites, created semantically from names that combine the base of the adjective (less often a numerator, noun) with the basis of the noun. The overwhelming majority of such anthroponyms refer to different parts of the human body in general and to the faces in particular: the side, the leg, the rib, the belly; beard, lip, tooth, nose, eye, mustache, swine, neck, cheek: *Bilonozhka, Belochub, Kryvobokyj, Kryvonos, Suhonos, Trygub, Chornoskul*.

In general, family names, created from the names and nicknames of the category “nomina personalia” in naming commoners in Zhytomyr region of the XVI–XVII centuries we found 317, in the name of the nobility – 35, which is respectively 12,8 % and 2,72 %.

Keywords: anthroponymy, family name, semantics of creators' foundations, name of the category “nomina personalia”.